

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐԸ ՆՎԻՐՎՈՒՄ Է
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՈՒՆՄԱՆ
1700 ԱՄՅԱԿԻՆ

Հրատարակվում է
պետական հովանավորությամբ

ԿՈՐՅՈՒՂ

Ե ՂՐ

ՎԱՄԻՔ ՄԵՍՐՈՂ ՄԱՇՏՈՅԻ

ԵՐԵՎԱՆ «ՀԱՅԱՍՏԱՆ»
1994

Աշխատությանը՝ ձեռագրագետ ԱՐՏԱՆՇԵՍ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆԻ

Կորյուն
Կ 783—Վարդ Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի/աշխատություններ Ա. Ս. Մաթևոսյանի,
նկարչական ձևավորումը Խ. Զ. Հակոբյանի.— Եր.: Հայաստան,
1994.— 176 էջ:

«Հայոց մատենագիրներ» մատենաշարի այս գիրքը բովանդակում է V դարի հայ պատմիչ Կորյունի «Վարդ Մեսրոպ Մաշտոցի» երկը և նրա տարբերակները:

Կ 050 3020913 94
701 (01) — 93

ԳՄԴ 63.3 (22) 42

ISBN 5-540-01325-5

© «Հայաստան» հրատարակչություն, թարգմանության, առաջաբանի, նախագրի, ծանոթագրությունների, անվանացանկի, հավելվածի, կազմելու և նկարչական ձևավորման համար, 1994

ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

«Հայոց մատենագիրներ» շարք հրատարակելու գաղափարը նոր չէ. հայագիտական տարբեր կենտրոններ «Մատենագրութիւնք նախնեաց» (Վենետիկ), «Նշխարք հայ մատենագրութեան» (Երուսաղեմ) և այլ նույնաբնույթ անուններով տարբեր ժամանակներում սկսել են մեր հին գրականության հուշարձանների հրատարակումներ, որոնք միշտ ունեցել են նախնյաց գրական մշակույթն ամբողջությամբ ժողովրդին հասնու դարձնելու սուրբ և ազնիվ նպատակը: Անկատար մնացած այս շարքերը ստեղծվել են իրենց ժամանակների (մեր օրերի համար հնացած) պահանջների համաձայն: Լիովին նոր սկզբունքների վրա էր հիմնված «Պատմագիրք Հայոց» շարքը, որ երախտաշատ հայագետներ Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը, Ստեփանոս Մայխասյանցը և Մեծի տանն Կիլիկիոն ապագա կաթողիկոս Գարեգին Հովսեփյանցը 1902 թ. նոյեմբերին ձեռնարկեցին Մանուկ Աբեղյանի, Ստեփան Կանայանի, Սեթ Հարությունյանի, Կարապետ արք. Տեր-Մկրտչյանի, Կարապետ Կոստանյանի, Սահակ վ. Ամատունու և Հակոբ Մանանդյանի աշխատակցությամբ: Ցավոք, ազգային պետականության, պետական հրատարակչությունների և կահառային կարգի հայագիտական հաստատությունների շրջապատում, ինչպես նաև ձեռագրական հավաքածուների աշխարհով մեկ ցրված լինելն ու նրանցից շատերի գիտական նկարագրությունների պակասը մեծապես արգելակեցին և, ի վերջո, խափանեցին հիշյալ նվիրյալների ձեռնարկումը: Այդուամենայնիվ, լույս տեսած հատորներով (Ղազար Փարպեցի՝ 1904 թ., Ագաթանգեղոս՝ 1909 թ. և Մովսես Խորենացի՝ 1913 թ.) ոչ միայն ընդգծվեց խնդրի ազգային ու գիտական կարևորությունը, այլև մշակվեցին բնական բնագրեր կազմելու գիտական սկզբունքներ, որոնք դարձան հետագա նմանաբնույթ հայագիտական հրատարակությունների հիմնական ուղեկիցները:

Վերջին յոթանասնամյակի ընթացքում, որոշ ընդհատումներով և խոչընդոտող մտայնությունների առկայությամբ հանդերձ, հայագիտության զարգացման պայմաններն ավելի նպաստավոր էին. դրա շնորհիվ լույս են տեսել բազմաթիվ նոր սկզբնաղբյուրներ, ուրիշ այլ հուշարձանների նոր, գիտական հրատարակություններ: Սակայն արվածը կատարյալ լինելուց շատ է հեռու. կարևորագույն բնագրերի զգալի մասը հրատարակված է անցյալ դարի 20—30-ական թվականներին, անգամ ավելի վաղ, որ նշանակում է, թե նրանք չեն կարող բավաբար

րել ներկայիս գիտության և ընդհանրապես ընթերցողի պահանջումն ենթադրելով, այսինքն՝ էական լրացումների և սրբագրումների կարիք ունեն:

Մեկ-երկու տասնամյակ առաջ սկսված «Հայ մատենագիրներ» շարքն իր անկանոն պարբերականությամբ, համեստ տպագրմամբ, անհամակարգ հերթագայությամբ, ինչ-որ շափով նաև ընդգրկմամբ, թեև ի վիճակի չէր զոհաբերելու հայ ընթերցողի օրավուր անող պահանջները, սակայն Երևանի համալսարանի հրատարակչության՝ «Ոստանողի գրադարան» մատենաշարի որոշ հատորների հետ միատեղ, որոշակիորեն նպաստեց սույն գործին՝ նախապատրաստելով այս նոր և ընդգրկուն մատենաշարի սկզբնավորումը թե՛ հրատարակչական և թե՛ գիտական-թարգմանական սկզբունքների մշակման առումով:

Այսօր մեր մշակութային կյանքն ազատվել է կապանքներից և կեղծ ու արհեստական արժեքներ կրելու հարկադրանքից, սկսվել է զարթոնքի, ինքնանախաձեռնության և ազգային ամեն ինչի նկատմամբ հետաքրքրության աննախընթաց մեծացում. մեր բոլոր կարգի դպրոցներից հանվում են կեղծ գաղափարախոսությամբ հագեցված դասընթացները, նրանց փոխարինում է Հայոց իրական պատմության, գրաբարի, արևմտահայերենի, օտար լեզուների և գործնական գիտելիքների ուսուցումը, որի կատարելագործմանն ու նպատակամղվածությանը պետք է նպաստի նաև Հայաստանի գրահրատարակչական համակարգը:

«Հայոց մատենագիրներ» շարքը համարելով այս ուղղությամբ ձեռնարկվող կարևորագույն գործերից մեկը, «Հայաստան» հրատարակչությունը միավորել է մեր լավագույն պատմաբան և բանասեր գիտնականներին, նրանց օգնությամբ մշակել մատենաշարի հրատարակչության՝ մեր օրերի և մեր ժողովրդի պահանջումներին համապատասխանող այնպիսի սկզբունքներ, որոնք պետք է բավարարեն թե՛ մասնագետ և թե՛ ոչ մասնագետ ընթերցողին: Շարքը նպատակ ունի ընդգրկելու Ե—ԺԸ դարերի ամբողջ հայ մատենագրությունը, այսինքն՝ հայ հին գրականության տարաբնույթ բոլոր հուշարձանները: Հատորներ կազմելու են թե՛ առանձին հուշարձանները, թե՛ առանձին հեղինակների երկերի և թե՛ նույնաբնույթ նյութերի ժողովածուները, որոնց մի մասը ստեղծվել է դեռևս միջնադարում («Կանոնգիր Հայոց», «Գիրք թղթոց» և այլն):

Սկզբնաղբյուրները տպագրվելու են աշխարհաբար թարգմանությամբ (բացառություն կկազմի հայ առաջին պատմիչ Կորյունի՝ «Վարժ Մեսրոպ Մաշտոցի» երկը, որը ընթերցողին կներկայացվի նաև գրաբար բնագրով): Ինչպես ասացինք, մեր մատենագրության հուշարձանների մեծ մասի հրատարակություններն անկատար և սրբագրելի են, մի այլ

մասն էլ, ցավով, անտիպ է, շատ ավելի մեծ մասը դեռևս աշխարհաբարի վերածված չէ: Գոյություն ունեցող և մեր օրերի պահանջումները բավարարող բոլոր բնագրերն ու թարգմանություններն օգտագործվելու են՝ ըստ հարկի սրբագրվելով և վերանայվելով՝ համաձայն նորահայտ նյութերի և հայագիտական գրականության մեջ առաջադրված ընդունելի դիտողությունների: Մնացած դեպքերում պատրաստվելու են նոր բնագրեր (երբեմն սրանք լինելու են աղբյուրների առաջին հրատարակություններ) և նոր թարգմանություններ: Այս իսկ պատճառով հատորների համարակալումը և ժամանակագրական կամ այլ սկզբունքի հերթագայության պահպանումը հնարավոր չէ:

Բոլոր հատորներն օժտվելու են պատշաճ առաջաբանով, հեղինակներին և նրանց երկերին վերաբերող մատենագիտությամբ և ծանոթագրություններով: Այս բաժինների մեջ պետք է ներկայացվեն մատենագիրներն ու նրանց երկերը, վերջիններիս գրական-պատմագիտական արժանիքները և ուսումնասիրվածությունը. ի վերջո՝ ծանոթագրությունները պետք է հնարավոր շափով մատչելի և հասկանալի դարձնեն աղբյուրները՝ այն հաշվով, որ նրանք ներկայացվեն հայագիտության վերջին ձեռքբերումների հաշվառմամբ:

Այսպիսով, աստիճանաբար ընթերցող հասարակայնությանը մատուցվելիք ներկա մատենաշարը, իր մեջ ներառելով ամբողջ հայ մատենագրությունը, պետք է լիակատար լինի և դրանով իսկ ծառայի մեր մշակութային և ուսումնական կյանքի հայացմանն ու առողջացմանը: Հուսանք, որ ընթերցողների անշահախնդիր նկատողություններն ու առաջարկությունները կօգնեն հրատարակչությանը՝ լիակատար ու լիարժեք դարձնելով այս կարևոր շարքը:

2001 թվականին լրանում է Հայաստանում ֆրիստոնեությունը պետական կրոն ընդունելու հազար յոթհարյուր ամյակը, 2005 թվականին՝ Հայ գրի ու դպրության հազար վեցհարյուր ամյակը: Քրիստոնյա Հայաստանի կյանքի ու պայքարի, մաքրումի ու հաղթանակի արդյունքներից, զենքերից ու փառերից մեկն է Հայ մատենագրությունը, որի մեջ մարմնավորված է Հայ ժողովրդի հազարամյակների պատմությունն ու մտածողությունը, լեզուն ու հավատը:

«Հայոց մատենագիրներ» մատենաշարը, որի հրատարակությունը սկսվում է մեր դարի վերջին և ավարտվելու է հաջորդ դարի սկզբին, նվիրվում է Համագային սրբազան հոբելյաններին.

«Զբոյս ի քոյոց քեզ մատուցանեմք»

Ն Ա Խ Ա Գ Ի Ր

«Հայոց մատենագիրներ» մատենաշարը սկսվում է Կորյունի «Վարք Մեսրոպ Մաշտոցի» երկով, որը ստեղծվել է հազար հինգ հարյուր հիսուն տարի առաջ (443 թ.): Այս փոքրիկ Մատյանին վիճակված էր դառնալու Հայոց հարուստ մատենագրության անդրանիկը, այն ոսկյա օղակը, որին դարերի հոլովույթում պետք է ազուցվեին նորանոր հրաշազան հորինվածքներ և ամբողջացնեին Հայոց հզոր ու բազմադիմի պատմագրքերի ոսկե շղթան:

Կորյունը իր երկը նվիրել է հայոց գրի ստեղծող ու դպրության հիմնադիր Մեծն Մեսրոպ Մաշտոցի կյանքին, գործին և լուսավոր վարդապետությանը: Մեսրոպյան դպրոցի առաջին աշակերտներից էր նա և դարձավ առաջին մատենագիրը՝ ինքնուրույն գործ հեղինակելով իր ուսուցիչների մասին: Կորյունի երկը ճշմարտապատում է: Նա իր ուսուցչի մասին գրել է ոչ թե հին զրույցներից, այլ ժամանակակից իրավունքով. ականատեսը նրանց հոգևոր գործերի, ուսմանը՝ լսող, արբանյակ-գործակից՝ ըստ ավետարանական հրամանների: Եվ իր երկը գրել է «ոչ ի պատիվ Աստծո Սրբերին (Սահակին ու Մեսրոպին—Ա. Մ.), որոնք ամենապայծառ հավատով ու վարքով ճանաչված հարգվեցին, այլ ի քաջալերիչ օրինակ իրենց հոգևոր զավակներին և այն ամենքին, որ նրանց միջոցով աշակերտելու են սերնդեսերունդ»:

Կորյունը կատարում է Մեծ ուսուցչի պատգամը՝ մեծերի քաջալերիչ օրինակով սերունդներ դաստիարակել, «իմանալ զբանս հանճարոյ», և կտակում նորընծա հայ մատենագրությանը՝ «աշակերտելու սերնդեսերունդ»:

Խորենացին Կորյունից երեսուն տարի անց շարագրում է իր Պատմությունը՝ «անմահ հիշատակ թողնելով այն» պատվիրատուին և նրան «հաջորդող սերունդներին»: Նույնը անում է Շիրակացին՝ իր համայնագիտարան «Քննիկոնը» անմահ ուսուցիչ թողնելով իրենից հետո աշխարհ եկողներին»: Եվ, հիրավի, Հայոց մատենագիրների մոտ գրավոր

այս պատգամը շարունակվում է սերնդեսերունդ, արդեն հազար հինգ հարյուր հիսուն տարի, սկիզբ առնելով Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտ Կորյունի գրքից:

Սույն հրատարակությունը նվիրվում է Կորյունի երկի ստեղծման 1550-ամյակին: Ի տարբերություն նախորդների, այստեղ բնագիրը սրբազրված և ճշգրտված է ձեռագրերից տպագրին անցած անպատեհ մի թյուրիմացությունից ու վրիպումից:

«Հայ պատմագիրներ» մատենաշարով 1941 թ. լույս տեսավ Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» երկը, բնագիրը ձեռագրական այլ ընթերցվածներով, աշխարհաբար թարգմանությամբ, առաջաբանով և ծանոթագրություններով ի ձեռն պրոֆ. դ-ր Մանուկ Աբեղյանի: Քառասուն տարի անց գիրքը հրատարակվեց առանց գրաբար բնագրի և տարընթերցվածների, բայց օժտված Մ. Աբեղյանի «Մեսրոպ Մաշտոցը և հայ գրի և գրականության սկիզբը» ուսումնասիրությամբ: 1971 թ. այն վերահրատարակվեց առանց վերջին ուսումնասիրության, իսկ 1981 թ. 1941 թ. ծավալով՝ ավելացրած Մ. Աբեղյանի ներածական ուսումնասիրությունը, կից՝ ամբողջի ռուսերեն և անգլերեն թարգմանությունները:

Ներկա, հինգերորդ հրատարակությունը կատարվում է 1941 թ. Մ. Աբեղյանի պատրաստած օրինակի հիման վրա, միայն առանց ձեռագրական տարընթերցվածների: Սրա հետ միասին, առաջին անգամ Հայաստանում, տպագրվում է նաև «Փոքր Կորյունը» (դրսում ունեցել է մի քանի տպագրություն). «Ի հիշատակի պատմութեան վարուց երանելոյ Սուրբ վարդապետին Մեսրովբայ, զոր ասացեալ է նորին աշակերտի Կորեան» (Գ) վերնագրով, որը համառոտված է «Պատմութիւն վարուց և մահուան առն երանելոյ սրբոյն Մեսրոպայ վարդապետի մերոյ թարգմանչի, ի Կորիւն վարդապետէ յաշակերտէ նորին» (Ա) ընդարձակ օրինակից: Զեռագիրն այժմ պահվում է Փարիզի Ազգային գրադարանում, որի մանրաթապակներից կատարվել է վերծանությունը (Ա. Ս. Մաթևոսյան) և թարգմանությունը (Ա. Ս. Զեյթունյան): Առաջին անգամ է տպագրվում ընդարձակ Կորյունից կատարված մի այլ, ավելի համառոտ տարբերակ, որը պահպանվել է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահվող երկու ձեռագիր Տոնականներում: Տարբերակն ունի «Ի հիշատակի սրբոյն Մեսրոպայ վարդապետի զոր արարեալ է Կորեան սրբոյ, յաղագս վարուց նորա, թէ ուստի էր» խորագիրը (Բ), որից և կատարված է վերծանությունը ու թարգմանությունը (Ա. Ս. Մաթևոսյան):

Կորյունի երկը ներկայացվում է Մ. Աբեղյանի կազմած գիտահամեմատական բնագրով (առանց տարբերությունների), աշխարհաբար թարգմանությամբ և առաջաբանով: Սրանց հաջորդում են տոնականյան երկու տարբերակները, դարձյալ գրաբար և աշխարհաբար: Ընդարձակ բնագրից հետո (Ա) տեղագրում ենք տոնականյան 1347 թ. բնագիրը (Բ), որովհետև այն ավելի անխառն է, ապա՝ փարիզյան բնագիրը (Գ), որոնց հաջորդում են Մ. Աբեղյանի ծանոթագրությունները: Քանի որ վերջին երկու բնագրերը սերում են առաջինից, ուստի սրանց համապատասխան բառերն ու անունները կրում են ծանոթագրության նույն թվահամարը, իսկ այն ծանոթագրությունները, որոնք վերաբերում են միայն վերջին բնագրերին, շարունակվում են վերջին ծանոթագրությունից (177) հաջորդական համարներով (178 և այլն):

Կորյունի երկի ընդարձակ խորագիրը համառոտում ենք «Վարք Մեսրոպ Մաշտոցի», որովհետև և՛ ընդարձակ, և՛ համառոտված տարբերակների խորագրերում հիշատակված է Մեսրոպ անունը, իսկ համառոտված բնագրերում՝ և՛ Մեսրոպ, և՛ Մաշտոց անունները: Նշանակում է՝ ընդարձակ բնագրում էլ է եղել այդպես: Այդպես են հիշատակվում նաև Կորյունից առաջ գրված թղթերում, նրանից հետո՝ Մովսես Խորենացու Հայոց Պատմության մեջ, ուր Մեսրոպ անունը հիշվում է 64, իսկ Մաշտոց անունը՝ մեկ անգամ: Տարբեր են նաև տպագիրների խորագրերը:

Քերված է ընդարձակ բնագրում մեր կողմից կատարված երկու հատվածների տեղափոխության պատճառաբանությունն ու հիմնավորումը: Զ հատվածի 5 և 6-րդ պարբերությունների միջև եղած «Ապա առեալ»-ով սկսվող պարբերությունը տեղափոխված է Ժ հատվածի տակ: Ժ հատվածի տեղում եղած «Յայնժամ վաղվաղակի» սկսվածքով պարբերությունը, բացառությամբ վերջին նախադասության (որով ավարտվում է հատվածը), տեղափոխված է ԺԳ հատվածի տակ:

Մատենագիտության բաժնում ներկայացվել են հրատարակվող բնագրերը պարունակող ձեռագրերի համառոտ նկարագրությունը գրչության հանգամանքների պարզաբանմամբ և տպագրությունները (հայերեն և օտար լեզուներով):

Ձեռագրեր

Բնագիր Ա.

Կորյունի Մեսրոպ Մաշտոցի վարքը մեզ է հասել ամբողջական և համառոտված շարադրությամբ: Ամբողջական հնագույն օրինակը պահպանվել է պատմագրերի ձեռագիր մի ժողովածուի մեջ, արտագրված 1672 թվականին, Բաղեշում, տեղի համալսարանի ռաբունապետ Վարդան Բաղիշեցու հանձնարարությամբ, որից էլ սերում են հետագա բոլոր ընդօրինակությունները: Հիշյալ ձեռագիրը գտնվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում 2639 համարի տակ: Գրված է Ամրդուլու վանքում: Գրիչներ՝ Պողոս Գավրուսեցի, Գրիգոր երեց: Ծաղկող՝ Սահակ Վանեցի: Ունի 560 թղթյա թերթ, երկսյուն գրությամբ: Գիրը՝ բուրգի է 31—33 տողերով: Մանրանկարներ՝ 6: Պահպանակ՝ 1 (մագաղաթ): Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ, դրոշմազարդ: Կազմաստան՝ դրոշմազարդ կտավ: Հիշատակարաններ՝ բազմաթիվ:

Բովանդակություն. պարունակում է՝ Ազաթանգեղոս, Դաշանց Թուղթ, Մովսես Խորենացի, Վարք Ս. Ներսեսի, Եղիշե: Այս հատվածի գրիչը Պողոս Գավրուսեցին է, ընդգրկում է 4բ—356բ էջերը և ավարտվում է հիշատակարանով, որը թերի է: 357—358 թերթերը լրացումներ են, որոնք կատարվել են հետագայում Պողոս գրչի գրավոր ցանկության համաձայն:

341ա—548ա էջերը Ղազար Փարպեցու և Սեբեոսի պատմություններն են, որոնց գրիչը Գրիգորն է: Սա էլ իր հիշատակագրությունն է թողել վերջին էջի ստորին լուսանցքում: Այստեղ, ըստ էության, ավարտվում է Վարդան Բաղիշեցու պատվիրած պատմագիրը:

Վարդան Բաղիշեցու «Այս են վարդապետական գրեանք ի վանքն Ամիրդուլու՝ համարով անջինջ յիշատակ գրեալ իմովս ձեռամբ Վարդանայ վարդապետի» ցուցակում ԺԲ համարի տակ արձանագրված է. «Մէծ

Մովսէս պատմագիրք, որ կայ ի մէջ է (7) պատմագիրք»¹: Վերջին միավորը՝ Սեբեոսի պատմութիւնն է, որով ավարտվում է Մատենադարանի № 2639 ձեռագիրը, կրկնում ենք, գրված 1672 թ. Պողոս Գավրեղեցու և Գրիգորի ձեռքով:

Ինչպես տեսնում ենք, ցուցակը կազմելիս Կորյունի գործը չի եղել ձեռագրում: Այդ նշանակում է, որ 1672 թ. ձեռագիրը գրելու և կազմելու ժամանակ էլ Կորյունի երկը չի եղել նրա մեջ:

Ե՛րբ է այն մուծվել սույն ձեռագրի մեջ: Տրամաբանական է. ցուցակը գրելուց հետո: Իսկ ցուցակը կազմվել է 1674 թվականից հետո, որովհետև այդտեղ գրանցված են այդ նույն թվականին Հոռոմում տպագրված գրքեր²: Ուրեմն, 1675 թվականը կարող է լինել Ամրդուլու վանքի մատենադարանի վարդապետական գրքերի վարդան Բաղդիցեցու կազմած ցուցակի հավանական թվականը: Եվ այդ թվականին կամ հետո միայն կարող էր Կորյունի երկը մուծվել Պատմագրքի սույն ժողովածուի մեջ:

549ա—562ա էջի ա սյունակը զբաղեցնում է Կորյունի երկը. խորագիրը՝ «Յիշատակ սրբոյն Մեսրոպայ արարեալ երանելոյն (Կորիւն վարդապետի, հետագայում շղագրված): Գիրը ավելի կանոնավոր է և գեղեցիկ, քան Գրիգորինը: Երկսյուն, լուսանցագծերը կարմիր, ձախակողմյանները՝ զույգ, աջակողմյանները՝ կենտ գծեր, որ նախորդ գրիչները չունեն: Նախորդների 31, 33 տողի փոխարեն, այստեղ 38 տող ունի սյունակը, նաև՝ գեղեցիկ զարդագիր և լուսանցազարդ: Թերթի մեծութիւնը՝ երկարութեամբ ավելի փոքր է, իսկ լայնութեամբ՝ ավելի լայն, ուստի և կտրվել է: Մյուսների 12 թերթանոց պրակների դիմաց, սա կազմված է 14 թերթից: Թանաքը ավելի մուգ է նախորդներից:

Մինչև սույն պատմագրքին միացնելը, այս պրակը մասն է կազմել մի այլ ձեռագրի: Ապացույց՝ կազմին միանալու երեք տեղ կա, երկուական անցքերով (իրարից մեկ սմ հեռավորութեամբ): Բուն ձեռագրից անջատվելուց հետո, պրակը միացվել է այս ձեռագրին հինգ անցքերով, ուստի պրակի վրա հինգ նոր անցքեր են բաց արել և միացրել ձեռագրի կազմին: Հին երեք անցքերը և բուն ձեռագրի թելերից նոր թելերի ունեցած տարբերությունը ցույց է տալիս, որ այս պրակը կազմվել է երկրորդ անգամ:

562ա էջի ա սյունակում կա այսպիսի հիշատակագրություն. «Յիշեցէք զքաջ ընտանապետն Վարդան վարդապետն առ Քրիստոս և լի բերանով Աստուած ողորմի ասեք նաև եղկելի գրիչս, ամէն»: Սա նշա-

¹ «Արարտա» վաղարշապատ, 1903, էջ 179:

² Ռ. Իշխանյան, Հայ մատենագրութեան պատմութիւն, պր. Ա., Եր., 1964, էջ 133:

նակում է, որ այս ամենը կատարվել է Վարդանի հանձնարարութեամբ: Այսպիսով, Կորյունի երկը Վարդանի ձեռքով միացել է պատմագրքին 1675 թ. հետո, մինչև նրա մահը (1703 թ.):

Բնագիր Բ

Երկրորդ բնագիրը պահպանվել է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում 3787 և 3797 Տոնականներում, որոնք օգտագործել է Մ. Աբեղյանը Կորյունի համեմատական բնագիրը կազմելիս, տողատակերում բերելով առանձին բառեր: Սրանից էլ քաղել է Ն. Ակիսյանը: Մ. Աբեղյանը № 3787 ձեռագրի գրիչներ է համարում Գրիգորին, Սոսթենեսին և տեր Ավագին, ժամանակը՝ ԺԴ-ԺԵ դարեր, իսկ գրչության վայրը՝ անհայտ, № 3797 ձեռագրի ժամանակը՝ ԺԴ դար, տեղն անհայտ¹: Այսպես է նաև Մատենադարանի համառոտ ձեռագրացուցակում²: Առաջին ձեռագրի մասին Ն. Ակիսյանը գտնում է, որ կարող է «գրված ըլլայ 1330—1340 տարիներու մեջ», իսկ մյուսը՝ «հավանորեն, 1347-են, ոչ շատ վերջ», Սուրղաթ քաղաքում³:

Այս տարակարծություններն արդյունք են երկու ձեռագրերում էլ գլխավոր հիշատակարանի բացակայության: Սակայն հիշատակագրությունների քննությունը որոշ տեղեկություններ բացահայտելու կամ էլ դրանք ավելի որոշակի դարձնելու հնարավորություն է տալիս:

Պետրոսի և Ճուհարի որդի Սոսթենեսը 1347 թ. Ղրիմի Սուրղաթ քաղաքում, հայր Պետրոսի հիմնարկած Երազիսավորի վանքում ավարտում է մի ճաշոց և «ի թուականութեան Հայոց ՉՂԹ (1350) յունուարի 2 (6), որ է Յայտնութիւն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ», նվիրում նույն վանքին: Շատ չանցած մահանում է Սոսթենեսը: Ձեռագիրը կազմում են Վարդան երեք լորեցու որդիներ Մելքիսեդեկ գրիչն ու իր Հովհաննես եղբայրը՝ թողնելով այդ մասին հետևյալ հիշատակարանը. «Չյիշատակարանս յուլիս ԺԱ. (11) գրեցի»⁴: Ուրեմն, Սոսթենես գրիչը մահացել է

¹ Տե՛ս Կորյուն, Վարդ Մաշտոցի, Եր., 1981, էջ 68:

² Տե՛ս Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Ա, Եր., 1965, էջ 1084, 1086: Վերջինում վերնագիրը նշանակված է «Վարդ Սրբոց»:

³ Տե՛ս Կորյուն, Պատմութիւն վարուց Ս. Մաշտոցի, Վիեննա, 1952, էջ 1Ը, ձթ. 79, ԼԹ, ձթ. 71:

⁴ Տե՛ս Ն. Պողարյան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբանց, հ. Ա, Երուսաղեմ, 1960, էջ 114—115:

1350 թ. հունվարի 6—հուլիսի 11-ն ընկած ժամանակում: Վարդանին դեռևս 1332 թ. իր որդի Մելքիսեդեկի հետ հանդիպում ենք «ի ձորս հաղտեաց, ի բնակատեղս Լորի», Ավետարան ընդօրինակելիս (ձեռ. 7630) և նույն գավառի՝ Վահանշենում՝ 1334 թ., Ճաշոց ընդօրինակելիս, ուր հիշվում է «զհեռտոր յարահրուն տելէտին զնատեր կնքաւորն»¹: Նատերը 1341 թ. թողնում է հաղտիքը կամ Տաշոց աշխարհը, իսկ 1346 թ. նա արդեն Ղրիմի Սուրղաթ քաղաքում էր:

Սուրղաթի Գամճակ գյուղի Երաշխավորի վանքում էր նաև Վարդան Լորեցցին իր որդու հետ: Այստեղ էր նաև Սոսթենեսն այդ ժամանակ, որն ապրեց մինչև 1350 թ.: Ուրեմն, Սոսթենեսը և Վարդանը Մատենադարանի № 3878 ձեռագիրը կարող էին գրել 1347 թ. հետո, մինչև 1350 թ. Ղրիմի Սուրղաթի մոտ գտնվող Գամճակ կամ Քեմճակ գյուղում, որովհետև ձեռագրում հիշել էին նաև «քահանայից գեղջն և տաճարացի»: № 3787 ձեռագրի 245բ-ում գրված ոտանավորի նախագիծը հողում է «Լորեցոյ Վարդանայ Գեղփիրեաց քահանայից»: «Գեղփիրեացը» արդյո՞ք Քեմճակ գյուղի հայկականացված ձևը չէ:

Այս բոլորից հետո կարող ենք արձանագրել. Մատենադարանի № 3787 Տոնականը գրվել է 1347—1350 թվականների միջև, Ղրիմի Սուրղաթ քաղաքի մոտակայքի Քեմճակ գյուղի սուրբ Աստվածածին վանքում, Սոսթենես և Վարդան գրիչների ջանքերով, որի ստացողներն էին պարոն Տուածը և պարոնիկ Ռայխսը:

Այժմ ձեռագիրն ունի 47×28 սմ մեծություն 688 թղթյա թերթ, բոլորգիր, երկսյուն գրություն, 43 տողերով: Լուսանցքներում՝ լուսանցազարդեր կան, իսկ դրանց դիմաց՝ զարդագրեր: Կազմը՝ կաշեպատ տախտակ է: Ունի բազմաթիվ հիշատակագրություններ:

Թովանդակություն. Ճառք: Ներբողեանք: Հատուածք ի պատմութեանց: Վարք և վկայաբանությունք: Վերջիններիս շարքում 104ա—108ա էջերում գետեղված է Մեսրոպի վարքը այսպես. «Մեհեկի ԺԳ, Ի յիշատակի սրբոյն Մեսրոպայ վարդապետի, զոր արարեալ է Կորենայ սրբոյ յաղագս վարուց նորա», և «Վասն մահուան սրբոյն Մեսրոպայ»:

Մյուսը՝ № 3797 Տոնականն է՝ գրված նշանավոր գրիչ Նատերի ձեռքով, Ղրիմի Սուրղաթ քաղաքում, շուրջ 1347 թվականին: Ձեռագիրն ունի 38,5×25 սմ մեծություն, բոլորգիր, երկսյուն գրությամբ 29 տողանոց 748 թերթ: Սկզբից 6 և վերջից 7 թերթ պահպանակներ են՝ թղթյա, բոլորագրված Հայսմավուրքից (պարունակում է Թեոդորոսի և հաջորդների պատմությունը): 7—8 թերթերը Տոնականի ցանկն է 201 նյութերի նշու-

մով: Այդքանն էլ պահպանվել է ձեռագրում: Հավանաբար այդ ժամանակ են գրվել ցանկը և պահպանակները, որովհետև ձեռագրի գրչի գրությունը ժամանակակից է պահպանակի գրությանը: Ձեռագրի ժամանակը ճշտել է Լ. Խաչիկյանը. Ահա այն. «Նատեր գրիչը ձեռագրում հիշում է կրտսեր որդուն՝ Գրիգորին. «ԶԳրիգոր պատանեակն զկրտսեր որդին իմ յիշեցէք ի Տէր, զի ի թղթին կոկելն շատ աշխատեցաւ...» (էջ 658ա); 1347 թ. Սուրղաթում ընդօրինակված մի այլ ձեռագրում նատերը հիշում է «...և զմիւս Բ որդիսն՝ զՍտեփանոսն և զԳրիգոր պատանիքն» (ձեռ. 7742, էջ 250բ): Տասը տարի անց, 1357 թ. պատանի Գրիգորն արդեն վարպետ գրիչ էր և հիշում է իր ծնողին. «Զհայրն իմ նատեր, զպատուական ծերունին, զբազմաց գովելին յիշեցէք ի Տէր» (ձեռ. 8388, էջ 168ա): «Ուստի, սույն ձեռագիրը գրված պետք է լինի մերձավորապես 1347 թվականից մեկ-երկու տարի առաջ կամ հետո», եզրակացնում է Լ. Խաչիկյանը¹:

Այս ձեռագիրը, այսպիսով, գրված է շուրջ 1347 թվականին, նատեր գրչի ձեռքով, Ղրիմի Սուրղաթ քաղաքում: Երկուսում էլ Մեհեկի ԺԳ օրը հիշվում է «Ի յիշատակի սրբոյն Մեսրոպայ վարդապետի, զոր արարեալ է Կորենայ սրբոյ յաղագս վարուց նորա»² և «Վասն մահուան սրբոյն Մեսրոպայ»³ խորագրերի տակ: Սրանք բանաբաղություն են: Գ. Ֆնտզյանի հրատարակած Վարք Մաշտոցի գրքի⁴ 953 տող զբաղեցնող ամբողջական բնագրից Տոնական ժողովածուի բանաբաղը պարունակում է 300 տող ու վերաբերում է և՛ պատմական, և՛ աստվածաբանական մասին: Այս տարբերակը ընդարձակին ավելի հարազատ է: Դրա մեջ մի բանի սող, որ Կորյունից չէ, գետեղված է «Յիշատակի» և «Վասն մահուան» խորագրերից հետո: Առաջինը՝ «Արդ սկիզբն արասցուք պատմելո», բանաբաղողից է, իսկ երկրորդը՝ Մովսես Խորենացու Հայոց Պատմության Գ գրքի Խէ՝ «Յաղագս երանելոյն Մեսրոպայ» գլխի առաջին պարբերությունն է:

Այսպես. «Տեսեալ թէ ի վերջ հասեալ է թագաւորութիւնն Հայոց, համբերութիւն գտեալ սրբոյն Մեսրոպայ, որ ի Հացեաց Տարանոյ, սնեալ և ուսեալ առ մեծին Ներսէսի. և յետ ելից նորա յաշխարհէս ի տան արքունի կարգեալ քարտուղար:

¹ Լ. Խաչիկյան, ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Եր., 1950, էջ 359, ձժ. 1:

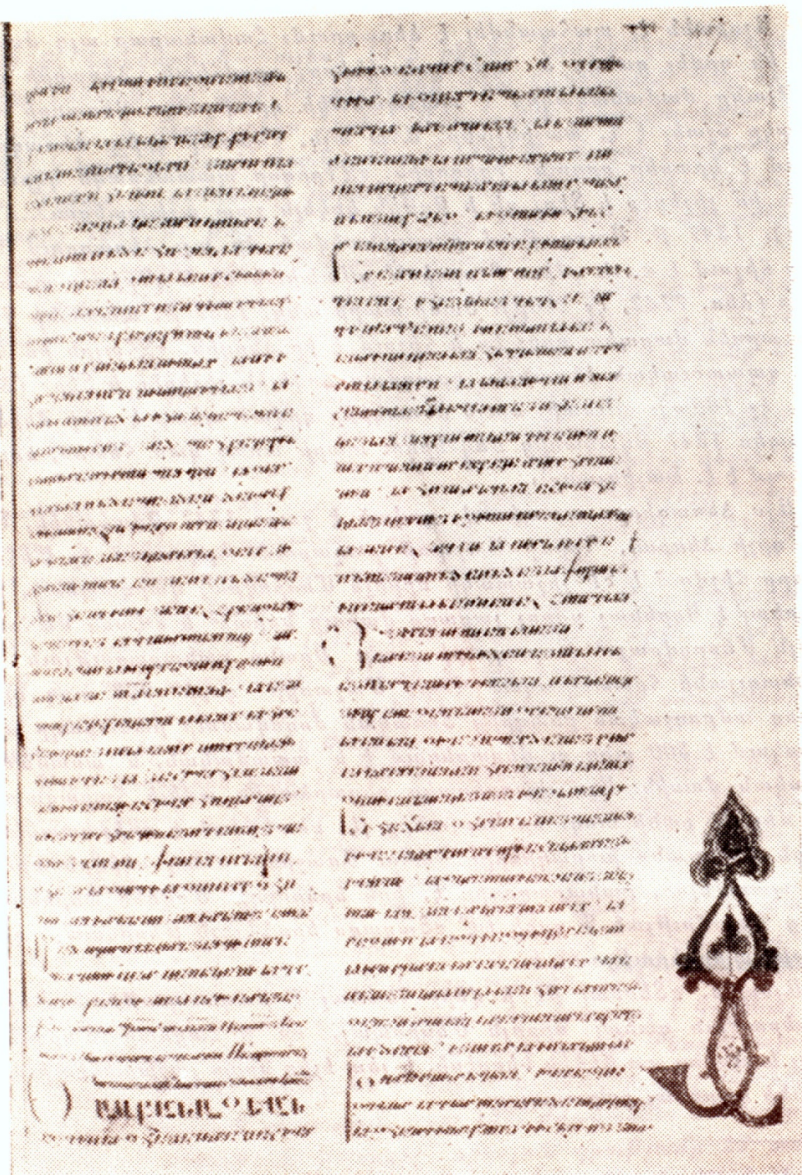
² Տե՛ս Մատենադարան, ձեռ. № 3787, էջ 104ա—707ա, 107ա—108ա:

³ Տե՛ս Մատենադարան, ձեռ. № 3787, էջ 104ա—107ա, 107ա—108ա:

⁴ Տե՛ս Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, Երուսաղեմ, 1930:

¹ Տե՛ս Ա. Մանջյան, Յուցակ հայերեն ձեռագրաց Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների, Լոս Անջելես, 1976, էջ 618:

Սայ սիրեաց զմիայնաւորութեան վարս, որպէս ասաց ոմն. Ի նա-
ւահանգիստ փութայ նաւ խոռվեալ, և անձն ժուծկալ խնորէ զանապատ,
նոյնպէս և նորա փախուցեալ յաշխարհական զբաղմաց և ընկեցեալ
յետս զմարմնական պատիւն, զհետ երթայր երկնաւորին» (ձեռ. №
3787, էջ 107ա)՝:

Բնագիր Գ

Փարիզի Ազգային Մատենադարանի հայերեն ձեռագրերի № 178
մատյանը Տոնական ժողովածու է: Այժմ ունի 643 բամբակյա, մեծա-
գիր, հաստ թերթ: Գրված է ժԲ դարում, գրիչը՝ Պողոսն է: Ունի երկ-
սյուն գրություն, տողաբանակը՝ 39: Պրակը՝ 10 թերթանոց է, պահ-
պանված վերջին պրականիչը Կէ (67): Եթե սրանով ավարտվեր ձեռա-
գիրը, կունենար 670 թերթ և պակասը կկազմեր 27 թերթ: Վկայություն-
ներից վերջինի համարը ճԿէ (167): Ունի լուսանցազարդեր և զարդա-
գրեր, հազվադեպ նաև լուսանցանկարներ: Առաջին կազմողը Խաչա-
տուրն է:

Ձեռագիրը սկզբից և վերջից թերի է, բացակայում է գլխավոր հի-
շատակարանը: Հիշատակագրություններից երևում է, որ գրիչ Պողոսը
ձեռագիրը գրել է իր համար և նպատակ է ունեցել ստեղծելու հարուստ

¹ Ծովսեան Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Եր., 1991, էջ 316: Հմմտ. «Տեսեալ թէ
ի վերջ հասեալ է թագաւորութիւնն... զի զհետ ընթանայր երկնաւորին»: Անմիջապես
հարում է Կորյունի սիակ երանելոյն Մեսրոպայ... սկսվածքով հատվածը» (ԻԼ, էջ
138—1):

Բնագիրը կազմված է ընդարձակի հետևյալ հատվածներից.

- (Արդ սկիզբն արացուք պատմելոյ)
- Զսուն զոր նախակարգ բանից... Ի լեռնէն իշանէր:
- Իսկ այսր երանելոյ... զլաւժարոթիւն ընդունելեացն:
- Ապա յետ դարձեալ այնպիսի... հաւատոցն ճշմարտութիւն:
- Եւ այնպէս յամենայն... զարացեալ լինիմ:
- Անդ էր այնուհետև... յազնականութիւն շնորհաբն:
- Եւ անփակ բերանով... Յիսուս առնել եւ ուսուցանել:
- Քանզի եւ առաւել ազտակար... զաւանդելոցն պատիւ:
- Յայնմ ժամանակի բերեալ... ընկալ զհոգի իմ:
- Իսկ երանելի... պաշարեալ դնէր:
- Բայց թէպէտ եւ... պակասութեան տանէր:
- Եւ զցայգ եւ զցերեկ... զհոգևոր եռանդն ածէր:
- Անդհն ի նմին ամի... Քրիստոսի պատրաստեալ:
- Խաչակրան վկայսն... եւ պատիւ, ամէն:

բովանդակութեամբ Տոնական, ուստի բազմաթիվ վարքեր ու վկայաբանութիւններ է փնտրել և ներմուծել ձեռագրում: Նա հաճախ առանձին-առանձին հիշում է Պապանուն հայրապետին, Հուսիկին, Խաչատուրին, Հայրապետին, որոնք նրան այս կամ այն միավորն են տվել օրինակելու համար: Հետագայում, որպես ստացող, հիշվում է միաբանութեան հայրապետ Հովհաննեսը, որը փափագել է ունենալ սույն ձեռագիրը, և «փոխանակ ընչից ստացաւ ինչք իւր հոգևոր փարթամութեան»¹:

Սույն Տոնականի 467ա—472ա էջերում Կորյունի Մեսրոպ Մաշտոցի Պատմութեան համառոտ շարադրանքն է, և ունի «Ի հիշատակի պատմութեան վարուց երանելոյն սուրբ վարդապետին Մեսրոբայ, զոր ասացեալ է նորին աշակերտի Կորեան» խորագիրը: Որոշ հատվածներ ներհնաված են Մովսես Խորենացու Հայոց Պատմութեան Մեսրոպին նվիրված գլուխներին:

Տոնական ժողովածուն ստեղծվել է 747 թվականին Սյունյաց աշխարհի Մաքենոցած ուխտում, առաջնորդ Սողոմոն վարդապետի ջանքերով, որի համար էլ նա կոչվում է «Հարանց հայր», քանի որ իր ժողովածուի մեջ հավաքել էր եկեղեցու հայրերի վարքերն ու վկայաբանութիւնները, ճառերն ու ներբողները:

Սույն խմբագրութիւնը կատարվել է «Տոնական» եկեղեցական ժողովածուի մեջ մուծվելու նպատակով, որը և ընթերցվել է Մեսրոպ Մաշտոցին ու հայ գրերի գյուտին նվիրված տոներին: Ժողովածուում: Պահպանվել են նաև Շուշանիկի, Վահան Գորթնեցու, Հռիփսիմեանց և այլոց վարքերն ու վկայաբանութիւնները:

Կորյունի երկը պարունակող այլ ձեռագրեր

Մաշտոցի անվան մատենադարան, ձեռագիր.

№ 131, Ժողովածու, 1781-ից հետո, գրիչ՝ Համբարձում դպիր:

№ 1891, Ժողովածու, 1774 թ., էջմիածին:

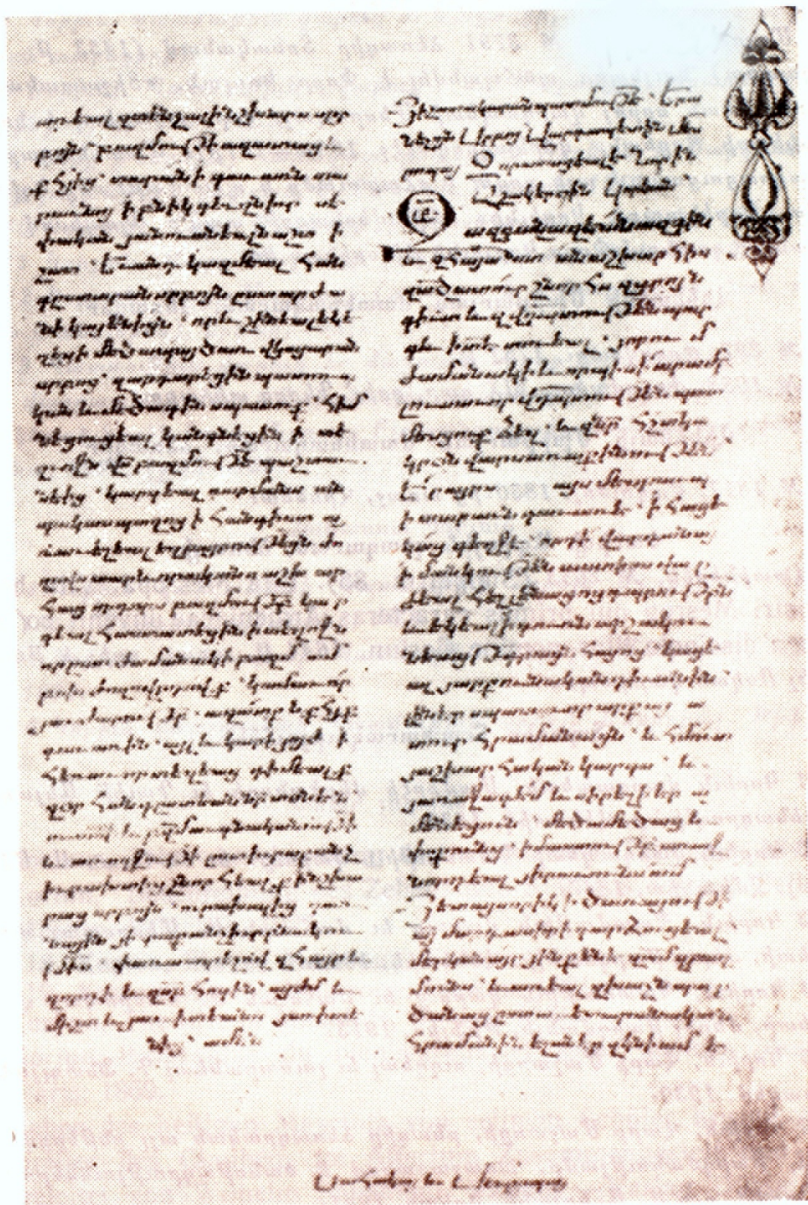
№ 2682, Ժողովածու, 1823—25 թթ., Կ. Պոլիս:

№ 3143, Ժողովածու, 1827—28 թթ. Տիփլիս, գրիչ՝ Հովհաննես

Բժշկյան:

№ 8843, Ժողովածու, 1830 թ., էջմիածին, գրիչ՝ Մսուր Գրիգորյան:

¹ Ա. Մաքետյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ժԲ դդ., Եր., 1988, էջ 127—129:

Փոքր Կորյուն

Մատենադարանի № 3791 ձեռագիր Տոնականում (1453 թ. գրիչ Կարապետ) նույնպես պահպանվել է Փոքր Կորյուն. «Յիշատակարան պատմութեան սրբոյ վարդապետի Մեսրոպայ, զոր, ասացեալ է նորին աշակերտի Կորեան» վերնագրով (էջ 196ա—201բ): Մատենադարանի Զեռագրացուցակում այն դրվել է «Հատուածք ի պատմութեանց Եղիշէի, Մովս. Նորենացոյ, Կորիւնի» ենթավերնագրի տակ¹: Այսպիսով մեզ հայտնի է դառնում Փոքր Կորյունի մի օրինակ ևս:

Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարան, ձեռագիր

№ 297, Ժողովածու, 1781 թ.

№ 1088, Ժողովածու, XIX դար, գրիչ՝ Գևորգ տիրացու

Վիեննայի Մխիթարյան մատենադարան, ձեռագիր

№ 1817, Քաղուծոյ, 1850-ից առաջ, Վիեննա:

Փարիզի Ազգային գրադարան, ձեռագիր

Լատիներեն, № 2083 (Supplarm. 85). Vita Mesropa. Vita beati Magistri Mesrop qui primus characteras Armeniacae invenit co(m)-posite a discipolo illus nomine Coriun. 1644 թ. առաջ, գրիչ և թարգմանիչ Ոսկան վարդապետ:

Տպագիր հրատարակություններ

1 Կորիւն վարդապետի, Մամբրէի վերծանողի և Դաւիթ Անյաղթի Մատենագրութիւնք, Վենետիկ, 1833:

2 Կորիւն վարդապետի Պատմութիւն վարուց և մահուան Ս. Մեսրոպայ, Զմիւռնիա, 1847:

3 Կորիւն, Պատմութիւն վարուց և մահուան Ս. Մեսրոպայ վարդապետի, մերոյ թարգմանչի, Վենետիկ, 1894:

4 Կորիւն, Պատմութիւն վարուց և մահուան Ս. Մեսրոպայ վարդապետի, մերոյ թարգմանչի, Քիֆլիս, 1913:

5 Կորիւն, Վարք Մաշտոցի, ուղղեալ և լուսաբանեալ Գ. Յնտգլյանի, Երուսաղեմ, 1930:

6 Կորիւն, Վարք Մաշտոցի, բնագիր ձեռագրական այլ ընթերցվածներով, թարգմանությամբ, առաջաբանով և ծանոթագրություններով ի ձեռնարոք. դ-ր Մ. Աբեղյանի, Երևան, 1941:

¹ Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Ա, կազմեցին Օ. Եզանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթարյան, Եր., 1965, էջ 1085:

7 Կորիւն, Պատմութիւն վարուց ս. Մաշտոցի, Վիեննա, 1949 (Մխիթարյան տարեգիրք):

8 Կորիւն, Պատմութիւն վարուց ս. Մաշտոցի, հրատարակեց Ն. Ակիւնյան, Վիեննա, 1952:

9 Վարք Մեսրոբայ հարազատ բնագրան Կորեան և թարգմանութիւն ի յաշխարհիկ, բարբառ, Ս. Բանեան, Բոստոն, 1951:

10 Կորյուն, Վարք Մաշտոցի (աշխարհաբար), Երևան, 1962:

11 Կորյուն, Վարք Մաշտոցի (աշխարհաբար), Երևան, 1979:

12 Կորյուն, Վարք Մաշտոցի (գրաբար և աշխարհաբար, նաև ուսերեն և անգլերեն), Երևան, 1981:

13 Պատմութիւն վարուց և մահուան սրբոյ առն երանելոյ Մաշտոցի վարդապետի մերոյ թարգմանչի, արարեալ ի Կորիւն վարդապետէ յաշակերտէ նորին (աշխ. Նորայր Բյուզանդացու), «Հանդէս ամսօրեայ», Վիեննա, 1992, էջ 65—138:

Համառոտ Կորյուն

14 Կորիւն վարդապետի Պատմութիւն սրբոյն Մեսրոբայ, Վենետիկ, 1854 (Սոփերք Հայկականք, ԺԱ):

15 Կորիւն վարդապետի Պատմութիւն սրբոյն Մեսրոբայ, Վենետիկ, 1894:

16 Կորիւն վարդապետի Պատմութիւն սրբոյն Մեսրոբայ, Քիֆլիս, 1913:

Օտար լեզուներով

16. Goriuns, Lebensbeschreibung des h. l. Mesrop. Tübingen, 1841.

17. Koriun, Beschreibung des Zebens und Sterbens des h. l. Zehrer's Mesrop. München, 1927.

18. Кориун, Житие Маштоца, Ереван, 1962.

19. Кориун, Житие Маштоца, Ереван, 1981.

20. Koryun, The life of Mashtots, Երևան, 1981.

21. Goriun, Biographie du bienheureux et saint docteyr Mesrop, Paris, 1869.

22. Leben des heiligen Masctotz von selinem Schüler Koriun Ausbreiter des Claubens im Altertum Zusammengestellt und eingeleitet von Wilhelm Schamoni, Patmos — Verlag Düsseldorf, 1963.

23. Koriun, The life of Mashtots, Translated by Bedros Norehad, Neu-York, 1964.

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

1

Կորյուն վարդապետը Մաշտոցի աշակերտն է: Նա իբ ուսուցչի մահից հետո մտածում է գրել հայոց գրի ծագման մասին և դրա հորինողի կենսագրությունը: Այդ գործը դեռ չսկսած՝ նա, ինչպես իր գրքի առաջաբանից իմանում ենք, այդ անելու համար հրաման է ստանում Մաշտոցի աշակերտ Հովսեփից, որ կաթողիկոսական տեղապահն էր, այլև այդ մասին քաջալերություն՝ Մաշտոցի ուրիշ աշակերտներից: Ինչպես երևում է, նրանցից շատերը միաժամանակ մտածել են գրով անմահացնել իրենց «վարդապետի», այսինքն ուսուցչի կատարած մեծ գործի պատմությունը և իրենց ուսուցչին:

Եվ Կորյունը գրում է մի գովաբանական կենսագրություն, որի մեջ չի մոռանում և ուրիշներին, որոնք աշխատել են հայերեն դպրության համար: Նրա գրվածքը հայկական տառերով հորինված առաջին ինքնուրույն պատմական երկն է, որ իրավամբ նվիրված է հենց այդ տառերի գյուտին և դրանց սկզբնահորը:

Կորյունի այդ երկի գրության ճիշտ տարեթիվը մեզ հայտնի չէ: Դա հորինված է 443—451 թվականների մեջ: Կաթողիկոսական տեղապահ Հովսեփը, որ հրամայել է Կորյունին գրել Մաշտոցի կենսագրությունը, Ավարայրի ճակատամարտից (451 թ.) քիչ հետո բռնվել տարվել է Պարսկաստան և այնտեղ նահատակվել, այսինքն քրիստոնեության համար սպանվել: Դարձյալ՝ եթե 451 թվականից հետո գրված լիներ, դժվար թե Կորյունն այնքան մեծ գովեստներ տար Վասակ Սյունի «ուխտադրուժ» իշխանին, որ Վարդանանց պատերազմի ժամանակ անցել էր պարսիկների կողմը: Նա չէր անվանի նրան «քաջն Սիսականն Վասակ. այր խորհրդական և հանճարեղ և յառաջիմաց, շնորհատուր իմաստութեամբն աստուծոյ»—քաջ Սիսական Վասակը խելացի ու հանճարեղ և կանխագետ, աստվածային իմաստության շնորհքով օժտված մի մարդ (հատվ. ԺԵ): Մյուս կողմից՝ այդ երկը գրված է Մաշտոցի մահից ոչ անմիջապես հետո, քանի որ Սահակի համար ասում է. «Ամի ամի գումարելովք ի նոյնամասնան զնոյն յիշատակն տօնախմբեն»—

տարեցտարի հավաքվելով նույն ամսին՝ նրա հիշատակի տոնախմբությունն են անում (հատվ. ԻԵ): Մի երեք-չորս տարի պետք է այդ հիշատակը կատարված լիներ Սահակի մահից (439 թ.) հետո, որպեսզի այդպես գրել կարելի լիներ, ուրեմն $439 + 4 = 443$: Ապա՝ նա գրում է, թե Մաշտոցի մահից երեք տարի հետո, ուրեմն $440 + 3 = 443$ թ., Վահան Ամատունին տաճար է կանգնել տվել Մաշտոցի գերեզմանի վրա: Հետևաբար, եթե Կորյունն առաջ էլ սկսած լիներ իր աշխատությունը, նա այդ վերջացրել է ոչ վաղ քան 443 թվականը:

Այս է Կորյունի երկի գրության ստույգ ժամանակը: Հարկ եմ համարում հիշել, որ 19-րդ դարի վերջերից ի վեր եղան բանասերներ, որոնք մի ընդհանուր մարմաջով բռնված՝ սկսեցին մեր մատենագիրներին ժամանակն իջեցնել դեպը՝ դեպի մեզ, հաճախ առանց որևէ հիմքի, լուկ խոսքով: Այդպիսիների գրչից գերծ չի մնացել և Կորյունը, ինչպես վարժում եմ, երբեմն Կորյունի բնագիրը լավ չհասկանալուց (տե՛ս ծան. 165, 166):

2

Կորյունի մասին մի քանի կենսագրական տեղեկություններ միայն ունենք հենց իր գրքուկից: Նա, ինչպես ինքը գրում է առաջաբանի մեջ, բախտ է ունեցել լինելու Մաշտոցի մասնավոր աշակերտը—իր աշակերտակիցների մեջ եղել է կրտսերագույնը:

Գրքի վերջաբանի մեջ (հատվ. ԻԹ) նա հայտնում է, թե ինքն ականատես է եղել իր պատմածին, ընթերակա է եղել նրանց, Մաշտոցի ու Սահակի գործերին, այլև եղել է «արբանեակ», այսինքն փոքրավոր գործակից: Գրել է ոչ միայն իր իմացածները, այլև նշանավոր գիտակ անձերից քաղելով:

Նա պատմվածքի ընթացքում էլ երկու անգամ հիշում է իրեն: Երբ Հայաստանի զանազան կողմերից Վաղարշապատում հավաքած աշակերտներն ուսման մեջ կատարյալ են դառնում, այն ժամանակ նրանց խումբ-խումբ ուղարկում են գավառները սովորեցնելու: Կորյունն իրեն խումբ-խումբ ուղարկում են գավառները սովորեցնելու: Կորյունն իրեն էլ մեկն է ասում այդ ուղարկվածներից՝ այսպես գրելով. «Սկսան... գումարել ի կողմանս, ի գաւառս... զհասուցելոցս ի կատարումն գիտութեան [զղասս], բաւականս և առ ի զայսն զեկուցանելոյ»—սկսեցին գիտութեան մեջ կատարելութեան հասածներիս (բառացի՝ հասցվածներիս) խմբերն ուղարկել զանազան կողմեր, գավառները՝ կարող համարելով՝ ուրիշներին էլ սովորեցնելու (հատվ. ԺԲ):

Մի ուրիշ տեղ (հատվ. ԺԻ) նա պատմում է, թե մի քանի «եղ-

բայրներ» գնում են Կոստանդնուպոլիս: Նրանցից առաջինն էր Ղևոնդես, երկրորդն ինքը՝ Կորյունը, որոնք մոտենում, հարում են Եզնիկին, իբրև ընտանեգույն սննդակցի,— «մատուցեալ յարէին յեզնիկն, իբրև առ ընտանեգույն սննդակից»: Նրանք Կոստանդնուպոլսում հոգևոր պիտույքի խնդիրը կատարելուց, այսինքն թարգմանություններ անելուց հետո վերադառնում են՝ հետևելու բերելով ձեռագիրներ, որոնց թվում և Եփեսոսի ժողովի կանոնները: Այդ ժողովը տեղի է ունեցել 431 թ.: Ուրեմն Կորյունն իր ընկերների հետ վերադարձել է ոչ վաղ քան 431 թ.:

Եզնիկը, ինպես ինքը Կորյունը գրում է, Այրարատյան գավառի Կողբ գյուղից էր. նա շատ հայտնի Եզնիկ Կողբացին է: Որ նա եղել է Կորյունի «ընտանեգույն սննդակիցը», պետք է ընդունել, որ Կորյունը մանկություն ժամանակ սնված, մեծացած է եղել Եզնիկի հետ: Այսպես և Ղազար Փարպեցին իրեն անվանում է Վահան Մամիկոնյանի «սննդակից», զի վերջինիս մայրը նրան իր որդու հետ «սնուցել» է, այսինքն մեծացրել, կրթել է:

Էլ ուրիշ կենսագրական տեղեկություններ չունենք մեր այս հեղինակի մասին*: Հետագայում նրան միայն գովում են, անվանելով՝ «այրն ցանկալի Կորին», «այրն հոգևոր Կորին», «երանելի այրն Կորին», «երանելի Կորին», «սքանչելի այրն Կորին» և նույնիսկ «սուրբն Կորին»: Այս գովեստները ցույց են տալիս, որ նա բարի համբավ է թողել իր մասին:

Կորյունն իբրև «վարդապետ»՝ անշուշտ պարապել է ուսուցչությամբ ու քարոզչությամբ, ինչպես իր ուսուցիչ Մաշտոցը, նա պարապել է նաև թարգմանություններ անելով: Գուցե նա գրքեր էլ է գրել. բայց ոչ մի երկ հայտնի չէ նրա անունով, բացի Մաշտոցի «Վարքի և մահվան պատմությունից»: Ձեռագիրների մեջ կա հետևյալը. «Ապաշխարող կարգել և արձակել ի մեծի հինգշաբաթին՝ երանելոյն Կիւրղի Երուսաղեմացուց գրեալ... և Արձան և Կորին թարգմանիչք բերին Ի Հայս»: Այս երկի թարգմանությունը վերագրում են Կորյունին: Գործածված բառերի ու դարձվածքների վրա հիմնվելով՝ Նորայր Բյուզանդացին նրանն է համարում և ուրիշ թարգմանություններ** բայց այդ երկբայելի է, մասամբ և բոլորովին մերժելի:

* Տե՛ս ծան. 102, Կորյունն իբր եպիսկոպոս է եղել Վրաստանում: Մի կարծիք, որ առաջ է եկել բնագրի աղհատման հետևանքով և գրվածքն իր ամբողջությամբ լավ չուսումնասիրելուց:

** Տե՛ս Նորայր Բյուզանդացի, «Կորին վարդապետ և նորին թարգմանութիւնք», էջ 6 և հտ.:

Ի՞նչ արժեք ունի Կորյունի այդ փոքր գիրքը:

Այս տիպի որևէ գրվածք գնահատելիս ամենից առաջ պետք է նկատի ունենալ հեղինակի ծրագիրը, այսինքն՝ թե ի՞նչ է ուզեցել գրել, և գրելու ժամանակը, դարը: Արդ, Կորյունը հենց սկզբից հայտնում է, թե ինքը մտածել է գրել հայկական «գրի մասին», թե ե՞րբ և ո՞ր ժամանակ բաշխվեց և ինչպիսի մարդու ձեռով տրվեց այդ աստվածային նոր շնորհքը, այլև այդ մարդու լուսավոր վարդապետության (ուսման) և հրեշտականման առաքինի կրոնավորության մասին»: Մի անգամ որ այս է եղել նրա ծրագիրը և որ նա հայոց պատմություն չի գրել, բնական է, որ այժմ մենք նրանից ուրիշ բաներ պահանջել չենք կարող: Նա շատ լավ գործադրել է այն, ինչ որ ծրագրել է:

Միծաղելի է, երբ 19-րդ դարի վերջում Եվրոպայում նստող մեկը ծաղրում է մեր այս հեղինակին՝ գրելով, թե Կորյունը «առաւել քան զկար իւր կը համարի պատմել զվարս Մաշտոցի և կը փութայ խնդրել ի սատարութիւն զաղօթս ուսումնակցացն, որպէս թէ քանի մի էջ բան գրելն ստուգիւ մարդկային կարողութենէ վեր ըլլար և աստուածեղէն շնորհաց օգնականութեան կարօտ»*: Հնումն այդպես մտածում և վարվում էին և ուրիշները, ինչպես Ղազար Փարպեցին: Դա ժամանակի կրոնական ոգու արտահայտություններից մեկն էր: Մյուս կողմից՝ դա նաև մի համեստության խոսք է Մաշտոցի ավագ և մեծ դիրք ունեցող աշակերտի, կաթողիկոսական տեղակալ Հովսեփի նկատմամբ:

Բայց որ նա իրեն դիմող ընկերների աղոթքն էլ խնդրում է, ասելով, «զի կամակարագոյնս և ուղղագոյնս նաւիցեմք զհամատարած ալեօքն վարդապետական ծովուն»—որպեսզի աջողությամբ և ուղիղ նավենք վարդապետական ծովի համատարած ալիքների վրայով, դա լոկ մի քաղաքավարական խոսք չէ, կամ լոկ մի արտահայտություն այն ժամանակի կրոնական ոգու, ըստ որի ամեն բան կատարվում է աստվածային շնորհքով: Կա և մի ուրիշ կողմ:

Պետք է իմանալ, որ Կորյունն իր ընկերների հետ սովորել և աշխատել է Կ. Պոլսում այն ժամանակ, երբ հուզվում էին աստվածաբանական մեծ վեճերը և տեղի էր ունենում Եփեսոսի ժողովը նեստորականության դեմ: Նա իր ընկերների հետ Հայաստան բերել է այդ և Նիկիո ժողովների կանոնները. նա ինքը պատմում է, որ Սահակն ու Մաշտոցն էլ մաքառել են Հայաստան թափանցած աղանդների դեմ, ինչպես՝

* Տե՛ս Նորայր Բյուզանդացի, «Կորին վարդապետ և նորին թարգմանութիւնք», էջ 7:

բարբարիանոս կոչված աղանդի, այլև Նեստորի ուսուցիչ Թեոդորոս Մոպսուեստացու ուսման դեմ: Այսպիսի դրուժյան ժամանակ նա՝ իբրև մի բարեպաշտ մարդ՝ աստվածային շնորհքին պիտի դիմեր՝ «վարդապետական ծովի համատարած ալիքների վրայով ուղիղ նավելու» համար, այսինքն դավանաբանական սայթաքում չանելու:

4

Առաջին կարճ ու անհրաժեշտ առաջաբանից հետո Մաշտոցի վարքագիրը գրում է մի երկրորդ ձիգ ու երկայն նախաբան էլ (հատվ. Բ)՝ պատասխանելու համար այս հարցին, թե արդյոք թույլատրելի՞ է «կատարեալ» մարդկանց վարքը գրել թե ոչ, — «Իցէ՞ համարձակութիւն գրով նշանակել զվարս արանց կատարելոց»:

Աստվածաշնչից շափազանց շատ ցիտատներ բերելով՝ նա ցույց է տալիս, որ այդ ոչ միայն թույլատրելի է, այլև հարկավոր է՝ ուրիշներին իբրև օրինակ ծառայելու համար: Եվ վերջը եզրակացնում է, թե ինքն ևս կարող է համարձակվել գրի առնելու «արդար մարդու», այսինքն Մաշտոցի վարքը:

Երկրորդ անգամ մեր այս հեղինակն Աստվածաշնչից շատ ցիտատներ է բերում այն ժամանակ, երբ պատմում է, թե սկսում են «թարգմանել, գրել և ուսուցանել»: Նա իր բերած օրինակներով ցույց է տալիս, որ «երանելի հարցն մերոց համարձակութիւն առեալ» — մեր երանելի հայրերն այդ անելու համարձակություն, թույլտվություն են առել ոչ միայն մարդարեններից, այլև նույնիսկ Հիսուսից (հատվ. ԺԱ):

Եվ վերջապես երրորդ անգամ նա վկայություններ է բերում Սուրբ Գրքից, երբ վերջում նորից խոսում է Մաշտոցի կրոնավորական, միայնակեցական կյանքի և քարոզչության մասին: Նա այդ անում է իր ուսուցչին մեծացնելու համար և ցույց տալու, որ նա մեծ հետևող է եղել ոչ միայն առաքյալներին և ուրիշներին, այլև նույնիսկ Հիսուսին (հատվ. ԻԳ):

Ինչի՞ համար է այդ ամենը:

Քննադատել, թե հիշված երկրորդ առաջաբանը շատ երկայն է և թե դա իբր ավելորդ է, կամ եղել է «զարմանալի երկյուղածութամբ», և թե զուր են Աստվածաշնչից բերված բազմաթիվ ցիտատները, այդ նշանակում է չհասկանալ Կորյունին և նրա ժամանակը:

Նա, ինչպես և Մաշտոցի մյուս աշակերտները, որոնք մտածում էին իրենց ուսուցչի վարքը գրելու մասին, շատ լավ գիտեին, որ թույլատրված է այդ անել: Նրանք, որ վաղուց թարգմանություններով էին

զբաղված, շատ լավ և այն և այն գիտեին, որ թույլատրված է Ս. Գրքը թարգմանել և գրել հայերեն: Նրանք ծանոթ էին և Մաշտոցի կրոնավորական կյանքին, գիտեին այն ցիտատները, որ Կորյունը բերում է: Այդ ամենը նրանց համար չէր, ոչ էլ մեզ համար է, մեր ժամանակի մարդկանց: Այլ այդ ուղղված է Մաշտոցի և նրա աշակերտների հակառակորդներին:

Մաշտոցն իր ճգնավորական և «առաքելական» մեծ հեղինակությունը կարող էր հակառակորդներին զսպել և զսպել է. «Իւրով աւետարանական և ողջապատում գնացիւքն՝ առաջի թագաւորաց և իշխանաց և ամենայն հեթանոսաց և անընդդիմակաց ի հակառակորդաց զամենափրկչին Յիսուսի անուն կրեաց յանձին» (հատվ. ԻԲ), — իր ավետարանական և ողջապատում վարքով՝ նա ամենափրկիչ Հիսուսի անունը կրեց իր անձի վրա թագավորների և իշխանների ու բոլոր հեթանոսների առաջ և առանց ընդդիմության հակառակորդների կողմից: Բայց այդ հակառակորդներն արդեն գլուխ էին բարձրացրել, և նրանց կռիվն ընդդեմ Սահակի և Մաշտոցի ջանքերով առաջ եկած նոր սերնդի՝ շատ զգալի էր եղել, և այդպես նույնիսկ մինչև 5-րդ դարի վերջերում:

Այս տեսակետով մոտենալով խնդրին՝ Կորյունի երկրորդ առաջաբանը և նրա մեջբերած բազմաթիվ ցիտատները մեզ համար էլ կարևորություն են ստանում այն ժամանակի ոգին ու դրուժյունը պատկերացնելու համար: Ժամանակն էր այդ պահանջել:

Այդ բոլորովին նոր գործը, Մաշտոցի կենսագրությունը, ըստ ինքյան էլ կարող էր բամբասանքի դուռ բանալ ոչ միայն հակառակորդների, այլև քնդհանրապես տգետների համար, քանի որ ամեն նորություն անհասկացողների համար անընդունելի է, ո՛ւր մնաց Մաշտոցի կենսագրությունը հայերի մեջ 440-ական թվականներին:

Յիդ ժամանակներում չկար այլևս հայոց թագավորությունը: Պարսկական իշխանության հովանավորությամբ շափազանց զորացած էր ասորի հոգևորականության ազդեցությունը Հայաստանում: 430-ական թվականներին աթոռից զրկված էր Սահակ կաթողիկոսը, և նույնիսկ ասորի կաթողիկոսներ էին իշխում: Սահակի ու Մաշտոցի և նրանց աշակերտների թարգմանչական գործունեությունն ուղղված էր հենց այդ ասորական ազդեցության, ասորերեն լեզվի դեմ: Այս պարագաներում հասկանալի է, թե ինչո՞ւ Կորյունն այնքան երկայն և Ս. Գրքից ցիտատներով լի առաջաբան է գրում՝ ցույց տալու համար, որ թույլատրելի է գրել Մաշտոցի վարքը, և կամ ավելի ուշադրություն է դարձնում Մաշտոցի միայնակեցությանն ու առաքելական գործունեությանը, որ ճանաչված էր նաև ասորոց եպիսկոպոսներից, ինչպես նաև բյուզան-

դացոց կողմից, որ և ուրանալ չէին կարող հակառակորդները: Այսպես ուրեմն, որ նա Մաշտոցին իբրև կրոնավորի բարձրացնում է, այդ միայն իրականությունից և աշակերտական ակնածությունից չի բխում: Նա դրանով շանացել է լռեցնել հակառակորդներին:

Այս վերջիններին չգայրացնելու համար՝ նա չի շոշափում ժամանակի քաղաքական, եկեղեցական գործերը, նա մի խոսք անգամ չի ասում այն մասին, որ Հայոց եկեղեցում լեզուն եղել է ասորերեն, զրպրոցներում սովորում էին ասորերեն, և որ շնորհիվ Սահակի ու Մաշտոցի՝ այդ ասորերենին փոխարինում է հայերենը: Առհասարակ զգուշութամբ «ասորի» անունն էլ նա չի գործածում, բացի երկու դեպքից: Մեկն այն է, թե ասորի Դանիել եպիսկոպոսի մոտ գտնվել են հայերեն լեզվի համար ալփաբետներ, — կարծես Հայաստանի ասորի հոգևորականներին ցույց տալու համար, թե Մաշտոցից առաջ մի ասորի եպիսկոպոս է մտածել հայերեն դպրութայն մասին: Մյուս դեպքն էլ այն է, թե Եդեսիայի և Ամիդի ասորի եպիսկոպոսները մեծ պատվով ընդունում են Մաշտոցին ու նրա մարդկանց և հոգում նրանց համար, և թե նրանք ուրախանում են հայերեն նշանագրերի և դպրութայն համար: Այս էլ, կարծես ասելու համար, որ եթե ասորոց այդ հոշակավոր եպիսկոպոսները, Ռաբուլասը և Ակակիոսը, այդ վերաբերմունքն են ցույց տվել հայ դպրութայն նկատմամբ, Հայաստանի ասորի հոգևորականներն էլ պիտի նույնպես վարվեն:

Եվ, վերջապես, ժամանակի պարագաներով է բացատրվում և այն, թե ինչու Կորյունը՝ 440-ական թվականներին, ուրեմն Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանությունից առնվազն երեսունհինգ տարի հետո, այդ գրքից բերած ցիտատներով ապացուցում է, որ Մաշտոցն ու Սահակն իրավունք են ունեցել Ս. Գիրքը թարգմանելու, և թե նրանք այդ արել են՝ «հայեցեալ ի տեառնաբարբառ հրամանացն բարձրութիւն», — աչքի առաջ ունենալով տիրոջ (աստուծո) տված բարձր հրամանները — Կորյունը ստիպված է եղել այդ անելու:

5

Թե իմ այս տեսակետը ճիշտ է, այդ երևում է նույնիսկ Կորյունի հետևյալ խոսքերից, որոնց վրա ուշադրություն չեն դարձրել: Նա իր գրքի վերջաբանի մեջ (հատվ. ԻԹ) հայտնում է, թե Մաշտոցի կենսագրությունը համառոտ է գրել. «զյաճախագոյնն թողեալ՝ ... զհամառօտս կարգեցաք» — շատը թողնելով՝ այս համառոտը գրեցինք: Եվ իսկույն նա իր վարմունքը պատճառաբանում է այսպես. «Քանզի շէաք իսկ

հանդուրժողք՝ զամենայն արարեալսն կտակաւ նշանակել զիրաքանչիւրն (Սուտ-Կորյուն՝ «Քանզի և ոչ իսկ հանդուրժէաք բաւել կարել զամենայն արարեալս սրբոցն գրով նշանակել զիրաքանչիւրն»), այլ ի զիրագոյնս և ի հեշտագոյնս — յառաքելական անդր զանձինս պատըսպարեցաք»:

Ի՞նչ է ասում Կորյունն այս խոսքով:

«Հանդուրժել» բառը նշանակում է «դիմանալ»: Բերենք երկու օրինակ դրա համար: Ղազար Փարպեցին պատմում է, թե Սյունիքի հզոր իշխան Վասակը թշնամանալով իր փեսա Վարազվազանի հետ՝ ուզում էր նրան սպանել: Այդ իմանում է Վարազվազանը «և դի ոչ կարէր հանդուրժել սաստիկ բռնութեան աներոյն... փախուցեալ յերկիրն Պարսից» — և որովհետև չէր կարող դիմանալ իր աների սաստիկ բռնությանը՝ ուստի փախավ Պարսից երկիրը: Բերենք մի ուրիշ բոլորովին համապատասխան կազմությամբ օրինակ: Մովսես Խորենացին (Բ. լե) պատմում է, թե Աբգար թագավորի կին Հեղինեն, որ քրիստոնյա էր, «ոչ հանդուրժեաց բնակել ի մէջ կռապաշտիցն, այլ շոգաւ յՆրուսագէմ», — չդիմացավ կռապաշտների մեջ բնակվելուն. [ուստի նրանց մեջ շքնակվեց], այլ գնաց Երուսաղեմ: Այսպես և Կորյունը վերևում բերված խոսքի մեջ ասում է. «Որովհետև իսկապես չէինք դիմանալ նրանց յուրաքանչյուրի բոլոր արածները գրելուն, [ուստի գրեցինք ոչ բոլորը], այլ ապավինեցինք այս ավելի հեշտ ու դյուրինին — առաքելականին», բառացի թարգմանությունը՝ «մեզ պատսպարեցինք = պատսպարվեցինք այս ավելի հեշտ ու դյուրինով — առաքելականով»:

Հիմա հարց: Ինչո՞ւ Հեղինեն չդիմացավ կռապաշտների մեջ բնակվելուն: — Անշուշտ նրա համար, որ նրանց մեջ բնակվելը որևէ նեղություն էր պատճառում նրան: Այսպես և երբ Կորյունն ասում է, թե «չէինք դիմանալ նրանց (Սահակի և Մաշտոցի) բոլոր արածները գրելուն», անշուշտ նրա համար, որ այդ բոլորը գրելը նրան որևէ նեղություն կպատճառեր: Կնշանակե՞ Կորյունն զգուշացել է, շատե՞ք թե վախեցել է, Սահակի ու Մաշտոցի բոլոր արածները գրելու: Եվ ոչ միայն այդ: Նա պաշտպանվելու համար դիմել է «առաքելականին», այսինքն Մաշտոցի «առաքելական» գործունեությունը, քրիստոնեություն քարոզելուն: Այդ շատ պարզ երևում է նաև նրա գործածած «պատսպարվել» բառից, որ նշանակում է ապավինել, ապաստանել, պաշտպանվել մի բանից, մի բանով: Կորյունն, ուրեմն, պատսպարվել է իր բերած բազմաթիվ ցիտատների հետևում:

Մի անգամ, որ նա թողնում է շատ բան, ինչպես ինքն ասում է,

սրբերի «բաղմախուռն արգասիքները» — վաստակները, բնականաբար նպատակ է դնում: Իր գրած «կարևորագույն հանգամանքները» մանրամասն, «մանրակրկիտ» պատմելու:

6

Կորյունն անշուշտ պատրաստված չի եղել պատմություն կամ կենսագրություն գրելու: Նրա ուսումը լոկ կրոնական է եղել: Մի մարդ, որ պարապել է զանազան կրոնական գրքերի թարգմանությամբ, ունի լավ ծանոթություն Ս. Գրքի, որից դենը չի անցնում իր հայացքով: Բայց չնայելով դրան, չնայելով նրա լուսմաներին՝ կարելի չէ ասել, թե նրա այդ փոքր գրքույկը, ինչպես գրում են, «իբրև պատմական գրվածք չունի մեծ արժեք»: Ընդհակառակը: Դա հայ պատմական կյանքի նոր դարաշրջանի սկզբնավորության հետ ծանոթանալու նկատմամբ՝ ունեցել է և ունի շատ մեծ արժեք: Բավական է միայն ասել, որ եթե չլինեք այդ գրքույկը, մենք չափազանց քիչ բան, այն էլ կասկածելի, կիմանայինք այնպիսի կարևոր եղելության մասին, ինչպիսին է հայ գրի ու գրականության սկզբնավորությունը: Հետագա գրողները Կորյունից են օգտվում:

Նա բավարար չափով տեղեկություններ է տալիս իր առաջադրած խնդրի վերաբերմամբ և սովորաբար շատ որոշ կերպով: Նրա գրածով մենք պատկերացնում ենք մի խելոք կերպով ծրագրած ու կատարած գործունեություն, իսկ գլխավոր գործիչը, Մաշտոցը, հանդես է գալիս իբրև անսպառ եռանդի տեր, շնորհալի և ազդեցիկ տղամարդ, որ մտածում և հոգում է ամբողջ հայության, այլև հարևան ժողովուրդների համար, որ շարունակ շրջում է և իր տեսչական այցելություններով հաստատուն հիմքերի վրա դնում իր սկսած գործը:

Անշուշտ, ոչ միայն Կորյունը, այլև ամեն մի հին հեղինակ չի կարող բավարարել հետագայի հարցասեր մարդկանց պահանջներին, որոնք հաճախ ծագել են կամ Կորյունի գրածը չհասկանալուց, կամ որևէ ուրիշ թյուրիմացություններից: Այդպես են հետևյալները. Մաշտոցը քանի՞ նշանագիր է հորինել՝ «երեսուն և վեց», թե տասնուչորս, թե՞ յոթն: Արդյոք հայերը քրիստոնեությունից առաջ չե՞ն ունեցել գրի գործածություն: Արդյոք «Դանիելյան արփաբետը» չի՞ եղել «հայոց հին այբուբենը», որ «մոռացվել էր՝ տեղի տալով այլոց դպրությանց, այսինքն այլոց գրերին, և ապա կրկին հայտնվել»: Ի՞նչ են եղել «Դանիելյան» նշանագրերը, և Մաշտոցն ինչով է լրացրել դրանք: — Կարծես,

Կորյունը պարտավոր էր գուշակել, թե դարեր հետո ինչեր կհարցնեն, և դրանց պատասխանը պիտի տար առաջուց:

Կորյունն առանձին ուշադրություն է դարձրել նաև ժամանակաբանությանը. նա հիշել է ուրիշ աղբյուրներից ստուգվող ճիշտ թվականներ, հարկավ, թագավորների տարիներով, քանի որ այն ժամանակ չկար թվականության կիրառություն: Նրա հիշած, երբեմն երկրորդ և երրորդ անգամ մի ուրիշ ձևով կրկնած թվականները վերաբերում են հայերեն նշանագրերին, Մաշտոցի կրոնավորությանը և Սահակի ու Մաշտոցի մահվանը: Այստեղ էլ ուրեմն, նա հետևում է իր առաջադրած ծրագրին: Անշուշտ, լավ կլինեք, որ նա հայտնած լինեք Մաշտոցի գործունեության մի քանի ուրիշ թվականներ ևս, եթե միայն գիտեք:

Կանգ առնենք և հետևյալի վրա: Ասում են, թե Կորյունն իբր չի հայտնել, թե Մաշտոցն «ո՛ւր է հնարել իր նշանագրերը»: Կորյունն այդ մասին գրել է, ինչպես կարելի է տեսնել իր աշխատության է հատվածից: Դա Եղեսիա քաղաքն է, բայց քաղաքի անունը ձեռագիրներից դուրս է ընկել:

7

Եվ նրա աշխատությունն ընդհանրապես, մանավանդ վերջին մասում, շատ աղճատված է արտադրողների ձեռքով: Դրան հաճախ ուշադրություն չեն դարձրել այդ գրքույկից օգտվողները:

Վերջիններիս համար մի դժվարության հանգամանք էլ եղել է նաև Կորյունի գրության ոճը: Նա հորինում է շատ ճոռում, ավելորդ զարդերով ու կրկնություններով. ինչպես ինքն ասում է, «ծաղկեցնում է»: Նրա գրածը հաճախ մուլն է նաև անկանոն լեզվի պատճառով, պակասում են անհրաժեշտ բառեր, կամ շատ կան ամբողջ նախադասությունների փոխարինող յուրահատուկ նորահնար բարդ բառեր, այլև բառերի կիրառություն ոչ մեզ ծանոթ սովորական նշանակությամբ: Վրան ավելացրեք և բնագրի մասամբ աղճատված լինելը, և հասկանալի կլինի, թե ինչո՞ւ այդ փոքրիկ գիրքը շատերի համար դժվար հասկանալի է եղել:

Դժվար մատչելի է եղել այդ գրվածքը նաև միջին դարերում, ուստի առաջ է եկել մի նոր խմբագրություն, Կորյունի գրքից քաղվածորեն կազմված, հետը միացրած նաև Մովսես Խորենացու «Հայոց սլաոմությունից» տեղեկություններ, նույնիսկ փոխանակ Կորյունի հաղորդումների: Դա հայտնի է Փոքր Կորյուն անունով: Դրա վերնագիրն է. «Ի

չիշատակի պատմութեան վարուց երանելոյ սուրբ վարդապետին Մես-
րովբայ, զոր ասացեալ է նորին աշակերտի Կորեան»:

8

Մի քանի խոսք էլ իմ այս աշխատութեան մասին, որ կատարել եմ
Հայպետհրատի հանձնարարութեամբ Մաշտոցի մահվան 1500-ամյակի
առթիվ:

Ինչպես կարելի է նկատել, գրքի վերնագրի մեջ է Մեսրովպ անու-
նը, իսկ համառոտ վերնագրի մեջ է՝ Մեսրոպ («Կորիւն, Պատմութիւն
վարուց և մահուան սրբոյն Մեսրոպայ վարդապետի մերոյ թարգման-
չի»), մինչդեռ բնագրի մեջ այդ անունը չկա, այլ միայն Մաշթոց: Այս
անունն էլ բնականաբար այսպես պահվում է այստեղ թարգմանութեան
մեջ. և վերնագրի մեջ էլ փոխում, դարձնում են Մաշթոց: Ղազար Փար-
պեցին ունի միայն Մաշտոց, իսկ Մովսես Խորենացին, երբ գրերի և
դպրութեան մասին է գրում, ունի բազմաթիվ անգամներ Մեսրոպ, Մես-
րովպ, մեկ անգամ միայն նա գործ է ածել Մաշտոց անունը (Բ., Ժ.)
գրելով, թե Եվսեբիոս Կեսարացու «էկլէսիաստէ» գիրքը «ետ թարգմա-
նել երանելի վարդապետն Մաշտոց ի հայ լեզու»: Այժմ ընդհանրացած
է և՛ Մեսրոպ, և՛ Մաշտոց, այլև միասին՝ Մեսրոպ Մաշտոց: Իմ հոդ-
վածների մեջ պահված է ընդհանրացած Մաշտոց գրութիւնը:

Թարգմանութեան ժամանակ արել եմ կետադրութեան և բնագրի
բազմաթիվ ուղղումներ, որոնք, ոչ բոլորը, ցույց են տրված և բա-
ցատրված են ծանոթութիւնների մեջ:

Ցանկալի էր թարգմանութեան մեջ ճշմարտութեամբ պահել Կորյունի
առանձնահատուկ ոճը՝ իր բառերով և մտածութեան ձևերով: Բայց այդ
անհնարին էր աշխարհաբարում լիովին կատարել՝ առանց մթնեցնելու
թարգմանութիւնը և դժվար հասկանալի դարձնելու այն, ինչպես եթե
գրվեր՝ «մատենանշան հիշատակարաններ ծաղկեցնել», «մտքիս խոր-
հրդանոցում միայնագործ հագում էի» և նմանները: Տեղ-տեղ պար-
զութեան համար ավելացրել եմ բառեր անկյունավոր փակագծերի մեջ:
Սակավաթիվ բառերի համար ներքևի լուսանցքներում դրված են բա-
ցատրութիւններ, որովհետև այդ բառերը, որ պահված են բնագրից,
աշխարհաբարում տարբեր նշանակութեամբ են գործածվում:

Բնագիրը մասեր կամ գլուխներ չունի, այլ ընթանում է միապա-

* [ԺԴ] հատվածը զբաղեցնում էր [Ժ] հատվածի տեղը, որտեղ այժմ այլ հատ-
ված է զետեղված: [ԺԴ]-ից սկսած հատվածումների համարները մեկ միավորով մեծա-
ցել են, և երկն այժմ ունի երեսուն հատված:

Տե՛ս «Հավելվածը»: (Ա. Մ.)

ղաղ: Ընթերցողների դյուրութեան համար՝ ես այն բաժանել եմ ըստ
բովանդակութեան քսան և ինը հատվածների, որոնք միմյանցից անջատ-
վում են անկյունավոր փակագծերի մեջ դրված հայկական թվանշան-
ներով:

Բնագիրը լավ հասկանալու համար՝ գրքի վերջում դրել եմ բազ-
մաթիվ ծանոթութիւններ. սրանց մեջ նաև հեղինակի բերած ցիտատե-
ներ Ս. Գրքի մեջ եղած ձևով: Այդ կարևոր է ավելի բնագրի հրատարա-
կութեան համար՝ Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանութեան ուսումնա-
սիրման և այլ տեսակետներով:

9

Այս աշխատութիւնը Հայպետհրատին հանձնելուց հետո՝ Ժողկոմ-
սովետին կից «Ձեռագրերի ուսումնասիրութեան գիտական Ինստիտու-
տից» (Մատենադարանից) ստացա Մատենադարանի վեց ձեռագրերի
տարբեր ընթերցվածները, որ Մատենադարանի գիտ. աշխատողներից
մեկը նշանակել էր իմ խնդրանքով՝ բաղդատութեամբ վեհնտիկի 1894 թ.
հրատարակութեան հետ:

Այդ տարբեր ընթերցվածներն ըստ բաղդատական հրատարակու-
թեան համար ընդունված ձևի* դասավորելուց, ուսումնասիրելուց և մի
քանիսն անձամբ ձեռագրերի վրա վերստուգելուց հետո՝ տեսա, որ դրան-
ցով մեծ մասամբ ճշտվում են իմ կատարած ուղղումները և մի քանի
նոր ուղղումներ են մտցվում Կորյունի բնագրի մեջ: Ուստի ես հարկ
համարեցի իմ ուսումնասիրութիւնը ետ ստանալ Հայպետհրատից և
վերանայել: Միաժամանակ և կազմեցի Կորյունի բնագիրն ստացած
տարբեր ընթերցվածներով հանդերձ, որովհետև Հայպետհրատի վար-
չութիւնը որոշեց գրաբար բնագիրն ևս հրատարակել աշխարհաբար
թարգմանութեան և տարբեր ընթերցվածների հետ միասին: Այս դեպ-
քում կարելի էր գրքի վերջում դրված ծանոթութիւններից մի քանիսը
դուրս գցել, բայց այդ շարի՝ խուսափելով դրանց թվահամարները փո-
խելուց, որ կարող էր սխալների ու շփոթութիւնների դուռ բանալ:

ՄԱՆՈՒԿ ԱԲԵՂՅԱՆ

(Ա. Մ.)
* Այս ձևով «Բաղդատութեամբ ձեռագրաց» արդեն հրատարակված են Ազաթան-
գեղոս, Տփիսիս, 1909, Մ. Խորենացի, Տփիսիս, 1913, վերջինս «աշխատութեամբ Մ. Արե-
ղեան, և Ս. Տարսիսիւնեան, իսկ առաջինը «աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան և Ստ.
Կանայեանց»:

